

تأثیر شکاف‌های اجتماعی-سیاسی در شکل‌گیری هویت سیاسی جامعه داغستان

دکتر الهه کولایی^۱

دکتر سیده مطهره حسینی^۲

جمهوری داغستان به عنوان سنتی‌ترین و دیندارترین مسلمان‌نشین فدراسیون روسیه شناخته شده است. در همین حال، این جمهوری محل شکاف‌های متقاطع و انباشته‌شده اجتماعی-سیاسی بوده و تراکم این شکاف‌ها جامعه را در وضعیت برخورد همیشگی و همه‌جانبه نگه می‌دارد. این شکاف‌ها پیرامون محورهای قومیت، کیش و آیین (دین و مذهب)، دشت‌نشینی/کوه‌نشینی، روستا/شهرنشینی، تاریخ اجتماعی-سیاسی به ویژه رویارویی با ارتش روسیه، تقابل سنت-تجدد به ویژه رویارویی با فرهنگ روسی و نقش آیین‌ها و سنت‌های باستانی (ایرانی و ترکان باستان) شکل گرفته است. در این مقاله، تأثیر این شکاف‌های اجتماعی-سیاسی بر هویت سیاسی جامعه داغستان مورد بررسی قرار گرفته و در پایان شکل هویت سیاسی داغستانی ترسیم و ویژگی‌های آن تعریف شده است.

واژگان کلیدی: جمهوری داغستان، هویت سیاسی، فدراسیون روسیه و شکاف‌های اجتماعی-سیاسی.

---

^۱ استاد گروه مطالعات منطقه‌ای دانشگاه تهران

^۲ عضو هیات علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، دانش‌آموخته دکتری رشته علوم سیاسی (جامعه‌شناسی سیاسی)، دانشگاه تهران

مقدمه

مسلمانان روسیه از نظر فرهنگی، قومی، تاریخی، سیاسی اجتماعی به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول، مسلمانان روسیه مرکزی (حوزه ولگا - اورال)؛ دسته دوم، مسلمانان روسیه جنوبی (قفقاز شمالی) می‌باشند. این دسته‌بندی در اصل سرزمینی-جغرافیایی است زیرا در سرزمین‌های شمالی روسیه، مسلمانان بومی این کشور زندگی می‌کنند ولی در سرزمین‌های جنوبی روسیه (شمال قفقاز) مسلمانان غیر بومی زندگی می‌کنند که از نظر تاریخی، دو سده پیش از این، تزار آنها را به روسیه پیوسته است. این مردم از نظر قومی و نژادی نیز با مسلمانان روسیه مرکزی یکی نیستند. این تفاوت‌ها، مقدمه‌ای برای دو دسته شدن مسلمانان روسیه در زمینه‌های دیگر از جمله در زمینه فرهنگی- هویتی نیز می‌باشد. نخستین گروه بزرگ مسلمانان در منطقه ولگا- اورال، سیبری غربی و مسکو زندگی می‌کنند که تاتارها و باشقیرها هستند. دسته دوم، مردم قفقاز شمالی یعنی مرزهای جنوبی روسیه می‌باشند. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، بزرگ‌ترین موج‌های هویت یابی در منطقه شمال قفقاز آشکار شده است. آنها که هنوز در یک نظام زمین دار- دیوان سالار به سر می‌برند، بیش از هر چیز به سنت‌های خود علاقه نشان می‌دهند. (Gusejnov, 2005: 116) مسلمانان حوزه قفقاز شمالی (مانند چچن‌ها، داغستانی‌ها و آوارها) از مسلمانان حوزه ولگا (تاتارها و باشقیرها) معتقدتر هستند. در همه این مناطق تفاوت قابل ملاحظه‌ای میان شهرنشینان و روستاییان در باور به آیین‌های دینی و برقراری آن به چشم می‌خورد.

بر خلاف مسلمانان بومی ساکن منطقه ولگا- اورال، مردم روسیه جنوبی یعنی داغستان، چچن، اوستیا¹، اینگوش و دیگر جمهوری‌ها، بومی روسیه نیستند و از سده هجدهم و در نتیجه جنگ‌های خونین به روسیه پیوستند. از این رو، مردم این منطقه که بیش از 90 درصد مسلمان هستند، بر خلاف مسلمانان روسیه مرکزی (تاتارها، باشقیرها...) خود را روس نمی‌دانند.

1. داغستان؛ سرزمین اقوام گوناگون

مهم‌ترین جمهوری‌های روسیه جنوبی (قفقاز شمالی) داغستان، چچن و اینگوش می‌باشند؛ زیرا بیشترین جمعیت غیر بومی مسلمان روسیه را دارند و در عین حال، تندروترین سازمان‌های اسلامی معمولاً در این سه جمهوری شکل می‌گیرند. 80 درصد

¹. Ossetia

جمعیت 1.802.188 نفری داغستان را اقوام بومی و 9 درصد آن را روس‌ها تشکیل می‌دهند. (Slocum, 1995: 51) از طرفی، 90 درصد از مردم داغستان مسلمان و 9 درصد دیگر مسیحی می‌باشند. در سال 2001، 39.9 درصد مردم داغستان شهرنشین بودند. (Bell, 2003: 70) در دهه 80 رشد جمعیت داغستان در طول 10 سال، 25 درصد بود و در میان اقوام داغستانی، لزگی‌ها با 22 درصد بیشترین رشد را داشتند. (Chenciner, 1997: 56)

داغستان، سرزمین اقوام گوناگون است که در گذر زمان کنار هم گرد آمده‌اند. شمار کمی یهودی نیز در داغستان زندگی می‌کنند. 102 ملیت و قومیت در داغستان ساکن هستند که نمی‌توان هیچ یک را گروه غالب توصیف کرد. (Stepaniants, 2005: 35) 17 قوم آوار، درگین، کومیک، لزگی، روس، لک، طبساران، آذربایجانی، چچن، نوغای، یهود، روتول، آغول، اوکراینی، ارمنی، تاتار و ساخور (اکینر، 1366: 150) 99.9 درصد جمعیت داغستان را تشکیل می‌دهند. بیشترین شمار مردمان منطقه، 5 قوم نخست است که دو سوم جمعیت منطقه را تشکیل می‌دهند. از این میان، 14 گروه قومی در این کشور، مقام‌های سیاسی را در اختیار دارند. (Arukhev, 2005: 123)

88 درصد مردم مسلمان، سنی شافعی هستند. از میان 14 آیین موجود در داغستان، سه آیین شیعه (آذری‌ها)، مسیحیت ارتدوکس (روس‌ها) و یهودی (تات‌ها) از نظر تعداد اهمیت دارند و بقیه بسیار کم شمار می‌باشند. آوارها (بیش از 30 درصد جمعیت جمهوری) و درگین‌ها (بیش از 15 درصد جمعیت) بر سر برتری بیشتر به ویژه در حوزه‌های اداری - سیاسی با هم درگیر هستند. (Gammer, 2008: 180) تنها عامل همبستگی و یکپارچگی اقوام داغستان، دین آنها است. البته امت اسلامی نیز در میان آنها مفهومی ندارد؛ برای نمونه آوارها دیندارتر از دیگر اقوام هستند و در مقابل لزگی‌ها هیچ توجهی به آیین‌های دینی ندارند. در دهه 1990 در «گویدن» با بیش از 10 هزار نفر جمعیت درگین، 25 مسجد وجود داشت و در شهرک لزگی نشین «آختی» با همان تعداد جمعیت، تنها یک مسجد موجود بود. (خالد، 1372: 131) درگین‌ها به باهوش بودن و هوشیاری و آگاهی مشهور می‌باشند (Omel'Chenko et. al, 2003: 215) و از نظر اعتقادی در حالت بینابین قرار دارند. از این رو، نمی‌توان با توجه به ویژگی‌های دینی این مردم را دسته بندی کرد. در هر حال، دارای ویژگی‌های قومی برتر هستند. (براکوار و کیسریف، 1381: 220-221) با توجه

به نقش برجسته آوارها در داغستان، (اکینر، 1366: 163) برخی منابع گمان برده‌اند که بیشتر مردم داغستان آوار هستند. از آنجا که از نیمه سده 18 میلادی و از هنگام پیشروی روس‌ها در آسیای مرکزی و قفقاز (کولایی، 1376: 99) آوارها با روس‌ها جنگیده‌اند (Khan, 1996: 41)، مقاومت در برابر اسلاوها یکی از شاخصه‌های هویتی این مردم است. (centralasia.imb.org)

اقوام داغستان (Gammer, 2008: 180)

سال 2002		سال 1989		قومیت
درصد جمعیت	شمار (هزار نفر)	درصد جمعیت	شمار (هزار نفر)	
داغستانی‌های کوهستانی (کوه نشین)				
31.6	815	25.8	524	آوار
16.5	425	15.5	314	درگین
13	336	11.4	231	لزگی
5.4	140	4.8	98	لک
4.3	110	4.6	94	طیساران
0.9	24	0.9	19	روتول
0.9	23	0.9	18	آغول
0.1	3	0.5	11	تات
0.3	8	0.3	8	ساخور
دشت نشینان				
14.2	336	12.3	249	کومیک
1.6	38	1.6	32	نوغای
خارجی‌ها				
4.3	111	4.1	84	آذری
3.4	88	3	62	چچن

2. نقش زبان در دسته‌بندی‌های اقوام داغستان

افزون بر تضادها و درگیری‌های میان قومی، دینی، آیینی و میان طریقت‌ها، دو فرهنگ «کوهستان» و «دشت» نیز در برابر هم قرار دارند. داغستانی‌های کوهستانی (کوه‌نشین)، ساکنان اصیل منطقه هستند که دارای فرهنگ تاریخی و اجتماعی یک‌پارچه‌ای می‌باشند (Omel'Chenko et. al, 2003: 215) و زبان‌های آنان ریشه قفقازی دارد. (براکوار و کیسریف، 1381: 221) داغستانی‌های دشت نشین، کومیک‌ها و نوغای‌ها هستند که مهاجر بوده و اصالت فرهنگی داغستانی ندارند و زبان آنها دارای ریشه ترکی است. (Gammer, 2008: 183) و (اکینر، 1366: 151-152)

دسته بندی اقوام ساکن در داغستان بر پایه زبان آنها بدین صورت است:

1- ترک زبانان کشاورز ساکن مناطق کم ارتفاع‌تر شامل کومیک‌ها، تراکمه¹ و آذربایجانی‌ها.

2- داغستانی زبانان ساکن کوهستان که پیشتر شبان و پیشه‌ور بوده‌اند؛ شامل آوار، درگین، لک، لزگی، روس، طبرسانی، روتول، آغول و ساخور.

3- یهودیان پارسی زبان کوهستان، فارس‌ها و تات‌ها که معمولاً بازرگانی می‌کنند. (Arukhov, 2005: 125)

4- اقوام آذری، تات و آستی از نظر زبانی و نژادی در دسته هند و اروپایی (ایرانی) قرار می‌گیرند (Chenciner, 1997: 320).

با توجه به اینکه زبان و گویش اقوام ترک در دسته بندی آنان گاه مهم‌ترین عامل است، گروه‌های قومی از سه خانواده زبانی ریشه گرفته‌اند:

1- شاخه داغستان- نیخ² از خانواده زبانی عبری- قفقازی که زبان/ گویش‌های درگینی (کوباچین و کژتاگ)³، لزگی، لک، طبساران، روتول، آغول، ساخور،⁴ چچن و آوار را در بر می‌گیرد.

2- گروه ترکی از خانواده زبانی آلتای دربرگیرنده کومیک‌ها، آذربایجانی‌ها و نوغای.

3- خانواده زبانی هند و اروپایی دربرگیرنده روسی، تات و یهودیان کوهستان¹ که به زبان تات سخن می‌گویند. (Arukhov, 2005: 125) و (اکینر، 1366: 158)

¹ Terkemeis

² Dagestan-Nakh

³ Kubachins & Kajtags

⁴ Lack, Tabasaran, Rutul' S, Aguls, Tsakhurs

طبیعت کوهستانی و جغرافیایی داغستان، مردم را در یک وضعیت «دربند» گرفتار کرده است. ارتباطات در این سرزمین به ویژه در زمستان دشوار است، تامین سوخت برای زمستان و کشاورزی در فصل گرما دشوار است و ارتباط با سایر جمهوری‌ها و با همسایگان به سختی انجام می‌گیرد.

3. نقش جغرافیا در دسته‌بندی اقوام داغستانی

داغستان، سرزمین روستاهای کوهستانی است. شمار زیادی از این روستاها جمعیت پرشماری دارند ولی روستاهای زیادی نیز با جمعیت کم در این جمهوری وجود دارند. (اکینر، 1366: 152-153) «کولی»^۱ بزرگ‌ترین روستای کوهستانی داغستان است که 10 هزار نفر جمعیت دارد. بلندترین روستای داغستان، «خلعتوری»^۲ بر فراز کوه‌های به هم پیوسته قرار گرفته و در طول تاریخ آبستن رویدادهای بسیاری بوده است. (Chenciner, 1997: 208) از این رو با تأثر از این جغرافیای خشن، مردم داغستان دارای روحیه‌های سنت گرا، قوم گرا و گروه گرا هستند. به طوری که، گروه‌های نژادی با ریشه شرقی داغستان (آوارها، درگین‌ها، چچن-آخین‌ها) سنت‌گراتر بوده و به وهابیت و سلفی‌گری گرایش بیشتری دارند. در برابر، گروه‌های نژادی داغستان شرقی (لک، لزگی، روس) متجددتر هستند و گرایش کمتری به اندیشه‌های تندرو دارند. (براکوار و کیسریف، 1381: 226) سنتی‌ترین منطقه داغستان، تسونت-آخواخ^۳ نام دارد. (Chenciner, 1997: 52) البته به‌رغم آنکه داغستان سرزمینی کوهستانی و خشن است در عین حال، مردم داغستان به فرهنگ خانواده بسیار پایبند بوده و دارای روحیه‌ای آزاده می‌باشند که آنان را از وابستگی به قدرت‌های مرکزی باز می‌دارد.

4. شکاف سنت و مدرنیته و رویارویی مردم دشت و کوهستان

¹. Gorskie Evrei

². Kuli

³. Kheleturi

⁴. Tsunta-Akhvakh

مردم داغستان همچنان که سنت‌های ترکی و اسلامی خود را دارند، یادگارهایی چند از امپراتوری ساسانی نیز دارند. داغستان و چین، سنت‌گراترین جمهوری‌های فدراسیون روسیه و شاید یکی از سنتی‌ترین مناطق آسیای مرکزی، قفقاز و مناطق اطراف آن باشند. (Stepaniants, 2005: 35) هر روستا و محله و هر طایفه و قومی گویش ویژه خود را دارد به گونه‌ای که از گویش فرد می‌توان قومیت و اصلیت جغرافیایی او را به درستی حدس زد. (Omel'Chenko et. al, 2003: 215) آنان همچنین سنت‌های کمونیستی و اندیشه‌های جمع‌گرایی¹ را در دوره حکومت کمونیست‌ها برگرفته‌اند. اکنون در فضای لیبرال جهانی شده، آنها از یکسو با بنیادگرایی و از سوی دیگر با واگرایی فرهنگی و امریکایی شدن سبک زندگی رو به رو هستند. بدین سان، داغستانی‌ها که نزدیک به یک سده متأثر از اندیشه‌های مارکسیستی بودند، با بحران هویتی ناشی از پیشینه کمونیستی، فرهنگ اسلامی - ترکی و مدرنیته غربی مواجه شده‌اند.

این سرزمین، قلمرو سنت و تجدد است. سنت در قالب علاقه وافر به موسیقی، نواختن سازهای سنتی به صورت فراگیر، پوشش ایرانی - ترکی - اسلامی، خود را بازتولید می‌کند. شیوه زندگی ویژه مردم داغستان که از فرصت‌ها و محدودیت‌های اقتصادی، فرهنگی، تاریخی، سیاسی و میزان سواد مردم برآمده است، دلبستگی به داستان‌های کهن («ناقیل»: به معنای نقل حکایت)، دوستان و دشمنان تاریخی از ویژگی‌های اصلی سنت بومی داغستان است. بیشتر داغستانی‌ها مریدان طریقت‌های صوفیان می‌باشند و بر اساس قوانین سنت زندگی می‌کنند. (Stepaniants, 2005: 35)

دانشگاهیان و روشنفکران داغستان در فضای فکری و علمی اتحاد جماهیر شوروی یا به جای مانده از اتحاد جماهیر شوروی پرورش یافته‌اند که بر بین‌المللی‌گرایی تأکید دارند و از این رو، قوم‌گرایی و ملی‌گرایی را نکوهش می‌کنند. این فضای چیره فکری تحصیل‌کرده‌ها و روشنفکران است ولی برای توده مردم و در زندگی روزمره این تنها یک آرمان است. (Omel'Chenko et. al, 2003: 219) و (Ware & Kisiriev, 2000: 23-33)

5. پیشینه برخورد روس‌ها و داغستانی‌ها

¹ Socialist

مقاومت داغستانی‌ها در برابر امپراتوری تزار، پرشورترین، خشونت بارترین و طولانی‌ترین پایداری بود که این امپراتوری به خود دید. (بنیگسن براکس‌آپ و دیگران، 1377: 20) پیش از آن از سال 1800 داغستانی‌ها با روس‌ها می‌جنگیدند. (مک‌لین، 1370: 7)

امام شامل در سال‌های 1831-1859 در برابر روس‌ها جنگید. (Kelly, 2003: 123-126) پیش از او شیخ منصور صوفی نقشبندی از نخستین سال‌های 1800 در برابر روس‌ها ایستاد. (Zürcher, 2007: 14-15) از این رو در دوران اتحاد جماهیر شوروی نیز برنامه‌های درازمدت و جدی برای داغستان در نظر گرفته شده بود. از میان بردن جلوه‌های دینی و بنیان‌های اسلامی به ویژه آموزش‌های دینی و آیین‌های اسلامی و اماکن (مسجد) و افراد (ملاها) که عهده‌دار برپایی دین بودند و رواج الحاد از مهم‌ترین این برنامه‌ها بود (Akiner, 1994: 146). به همین دلیل نام روستای شامل قلعه¹، محل استقرار امام شامل، در دوره تزار و شوروی به سوتاگورسک² (نور کوهستان) تغییر یافته بود. ولی پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی گرمی داشت یاد و خاطره امام شامل در همه جای داغستان زنده شد. (Chenciner, 1997: 17-20) اینک سیمای شامل به عنوان امام داغستان و چچن از عناصر اصلی هویت ملی این دو جمهوری به شمار می‌رود. (Omel'Chenko & Sabirova, 2003: 183-184)

در هنگام انقلاب بلشویکی روسیه، 2000 مسجد در داغستان وجود داشت. 800 روستای داغستان یک یا دو مسجد داشتند و در برخی دهستان‌ها و شهرها شمار مساجد بیشتر بود. از 1928 حزب کمونیست، ویرانی مسجدها را آغاز کرد و 17 مسجد در داغستان باقی ماند. بسیاری از مساجد به باشگاه‌ها و مراکز فرهنگی یا کافه، رستوران و سینما تبدیل شدند. (Chenciner, 1997: 208, 212) اکنون برای داغستانی‌ها، مسیحی بودن و روس بودن به معنای دشمن بودن، شمرده می‌شود. همچنین اسلام برای آوارها و داغستانی‌ها یک عامل هویتی است؛ از این رو، کلیسا در ارزیابی‌های خود برای «هدایت» مردم، امکان مسیحی شدن آنها را منتفی دانسته است. (centralasia.imb.org) جنگ میهنی بزرگ (اتحاد جماهیر شوروی به جنگ جهانی دوم این نام را داد) برای داغستانی‌ها و بسیاری دیگر از اقوام مسلمان و غیر مسلمان روسیه یک فاجعه بود. در برخی از روستاهای داغستان، نیمی از مردان در جبهه‌ها کشته شدند. (Chenciner, 1997: 14)

¹. Shamilkala

². Svetagorsk

در دوران اتحاد جماهیر شوروی نیز دگرگونی‌های اساسی پدید آمد. هرچند آغاز این دوران نیز با کشتار مردم همراه بود. در آغاز، انقلاب‌های خونبار دو دهه نخست سده بیستم در روسیه و هرج و مرج برآمده از تغییر حکومت و انتقال قدرت تزارها به بلشویک‌ها، شمار زیادی از مردم را به کشتن داد. دوران استالین آغاز شد و موج تازه کشتار و تبعید مردم به ویژه مسلمانان به جرم همراهی نکردن با انقلاب به صورت تمام عیار یا گاه روی برگرداندن از آن به راه افتاد. دلبستگی و تقلید به دین نیز گناه برخی دیگر از مردم بود. (Akiner, 1994: 176) به هر حال در مجموع شمار زیادی کشته و آواره شدند و خانواده‌های زیادی از هم پاشیده شدند. سپس دوران دستاوردهای اتحاد جماهیر شوروی فرا رسید. ساختمان‌ها و بناهای زیادی ساخته شد، مردم باسواد شدند و گروهی توانستند وارد دستگاه‌های حکومتی شوند. همچنین نسبت به دوران قبل از انقلاب رفاه بیشتر شد و امکانات رفاهی همچون برق، آب، دانشگاه، شهرسازی مدرن، اپرا و... در شهرها فراهم شد. سیمای منطقه تغییر کرد و امکانات تازه‌ای برای مردم فراهم آمد. اگرچه جلوگیری از برگزاری آیین‌های دینی و برخی آیین‌های سنتی موجب شد تا آنها احساس در بند بودن کنند. (Chenciner, 1997: 280)

تفاوت وضعیت معاش در دوره اتحاد جماهیر شوروی و روزگار کنونی از اینجا آشکار می‌شود که بنا بر گزارش یک جامعه‌شناس انگلیسی، زنان داغستان که همانند یک برده در مزارع بیگاری می‌کنند، ماهی 30-40 روبل حقوق می‌گیرند؛ این در حالی است که دستمزد آنان در دوران اتحاد جماهیر شوروی 160-200 روبل بود. بنا بر سنت مردم داغستان، مردان معمولاً کار نمی‌کنند و بیشتر کارهای خانه و مزارع به عهده زنان است. (Chenciner, 1997: 44)

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، موج بازگشت به اسلام و بازگشایی مساجد، داغستان را نیز فرا گرفت. مساجد داغستان از 27 مورد در 1985 به 1600 مورد در 2001 افزایش یافت. هم اکنون 17 نهاد آموزشی اسلامی وجود دارد که در زمینه آموزش‌های عالی فعالیت می‌کنند و 44 شعبه در کل داغستان دارند. همچنین 132 مدرسه راهنمایی و دبیرستان اسلامی و 245 دبستان اسلامی وجود دارد که نسبت به آموزش قرآن تأکید می‌کنند. (Stepaniants, 2005: 36) در 1997 در داغستان، 95 درصد از جمعیت نمونه، خود را معتقد به اسلام دانسته‌اند و نیمی از این تعداد نیز گفته‌اند به همه دستوره‌های اساسی اسلام پایبند می‌باشند. (Bobrovinkov, 2001: 2, in: Omel'chenko & Saborova, 2003: 167) از دهه 20 رفتن به حج ممنوع بود؛ اما در 1990 نخستین کاروان حجاج راهی

عربستان شدند. اکنون مکان‌های تاریخی به زیارتگاه تبدیل شده‌اند که از جمله غاری است که امام شامل در آنجا پنهان شده بود و مکان آن در صخره‌ای نزدیک «گونیب»¹ یا قلعه روس‌ها واقع در «پریابلینسکی»² که مردم بر آن پیروز شدند و آن را خراب کرده بودند. (Chenciner, 1997: 221) هم اینک تقاضای زیادی برای آموزش قرآن وجود دارد و مردم شروع به فراگیری زبان عربی برای خواندن قرآن کرده‌اند. چند ده هزار قرآن عربی به روسی که عربستان به روسیه پسا شوروی فرستاده، اکنون کفاف نمی‌دهد و قرآن با ترجمه روسی و نیز گویش‌های ترکی همچون آواری، تاتاری، آذری در مسکو چاپ می‌شود. (Chenciner, 1997: 215, 217)

هویت داغستانی

- بنا بر مطالبی که گفته شد، هویت مردم داغستان از سه منبع سرچشمه می‌گیرد:
- 1- نمادها و رسوم ایرانی- زرتشتی بازمانده از دوره ساسانی (مینورسکی، 1375: 20-22) و (رئیس‌نیا، 1380: 10-27 و 36)؛
  - 2- نمادهای پاگانی (Wiktor-Mach, 2009: 66) و آیین‌های ترکان باستانی (بارتولد، 1366)؛
  - 3- نمادهای و آیین‌های اسلامی (رئیس‌نیا، 1380: 28) و (مینورسکی، 1375: 26-29) به طور همزمان دیده می‌شوند. در حالی که با رسوم و آیین‌های روسی آمیخته شده یا همگون شده و از آنها تاثیر پذیرفته‌اند. بنابراین هویت در مناطق ترک- مسلمان روسیه جنوبی از چهار منبع اصلی تغذیه می‌شود:
- 1- باستانی- ایرانی
  - 2- باستانی- ترکی- پاگانی
  - 3- اسلامی
  - 4- روسی
- تاثیر هر یک از موارد فوق بر مسلمانان روسیه به گونه‌ای ویژه بوده و در برخی موارد پایدار است. برای نمونه، گرمی‌داشت نور و آتش به ویژه در میان طریقت‌های صوفیان که در

¹. Gunib

². Пряближенски

میان مسلمانان جنوب روسیه، پیروان بسیاری دارد و آیین‌هایی که ریشه زرتشتی دارند از مسایل بومی زندگی مردم به ویژه در جنوب روسیه است. هرچند در داغستان امروز زبان‌های آوار، لک، کومیک، درگین، لزگی، نوغای، تات، طبسارانی و آذری معمول است ولی پیش از سلطه روس‌ها بر منطقه در 1860 میلادی، زبان عربی رواج داشت (Kelly, 2003: 124) و زبان‌های ترکی و فارسی، زبان نوشتاری بود. (Chenciner, 1997: 43)

نفوذ نمادین باورهای ترکان کهن عموماً به صورت ارتباط ژرف و خدایگانی با طبیعت (طبیعت - خدایی) از رسوم و باورهای به جای مانده از آیین‌های چند خدایی پیش از اسلام و پرستش «تنگر» یا «تاری» (تنگر خدایی) در میان ترکان باستان می‌باشد. (Khurmatullin, 2009: 106) ترکان با تأثر از همین آیین‌ها، طبیعت را قهار می‌پندارند و در حال مبارزه و رویارویی با آن هستند؛ در عین حال از ارتباط با روح این طبیعت غافل نبوده و در آیین‌های گوناگون با روح قهار طبیعت پیوند می‌خورند، اما هیچگاه بدان قربانی نمی‌دهند، بلکه از جابه‌جایی عناصر طبیعت برای هدایت نیروهای طبیعت - خدا بهره می‌گیرند.

آیین‌های ایرانی - ساسانی و ترکی در قالب اسلام ریخته شده‌اند و در فرایند مسلمان شدن ترکان با اسلام هم‌آهنگ شده، چه بسا عناصر غیر اسلامی آن کنار نهاده شده است. برای نمونه، ازدواج با محارم که در میان اقلیت‌های کم‌شمار مانوی دیده می‌شود، اکنون در میان مسلمانان بسیار نکوهیده است. همچنین آیین‌های باستانی بومی با هدف خشنودی تانری - الله (آللاه) و نزدیکی به او انجام می‌پذیرد. افراد و مکان‌های زیادی در داغستان نام ایرانی یا پهلوی دارند همچون «کوروش»¹ که روستایی در منطقه آلیپ داغستان است. با وجود این که چند همسری برای مردان در اسلام آزاد است، مردم داغستان بنا بر سنت‌های دیرین خود به تک همسری گرایش دارند و آن را صحیح می‌پندارند. طلاق در داغستان بسیار کم است. همجنس‌بازی مردان نیز بسیار کم می‌باشد. (Chenciner, 1997: 54,64-65)

به این مجموعه فرهنگی - هویتی، عناصر روسی نیز افزوده شده است. (لومرسیه کلکزه در: بنیگسن براکس‌آپ و دیگران، 1377: 41 و 62) در برخی از مناطق به ویژه در شهرهای بزرگ و نزدیک روسیه که در دوره تزار نیز گروهی از مردم آن مناطق مسیحی شدند، عناصر روسی - مسیحی در قالب مدرنیته نیرومندتر و پایدارتر است و

¹. Kurush

در برخی مناطق که دورتر از مرکز سیاسی-اداری (مسکو-سنت پترزبورگ) و شمال مسیحی واقع هستند و روستایی بوده یا دور از دسترس می‌باشند، عناصر مدرن-مسیحی کمتر به چشم می‌خورد. اکنون روستای «کلوبز»¹ مرکز کمونیستی داغستان است. روس تبارها تا دهه 1990 بزرگ‌ترین اقلیت قومی در داغستان بودند که البته اکنون شمار آنان به 9.2 درصد کاهش یافته است. (Bell, 2003: 70) بیشتر روس تباران داغستان از هر جهت داغستانی هستند، مگر در دین و نژاد. (Omel'Chenko et. al, 2003: 222) بررسی‌ها انجام شده نشان می‌دهند، قوم‌های غیر روس بیش از روس‌ها به دین قومی خود پایبند هستند. (Lehmann, 1998: 483)

داغستان امروز: تجدد ستیزی یا تلاش برای بقا؟

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی وضعیت داغستان وخیم شد و تنش‌های قومی به مرحله انفجار رسید. در همین حال، اقتصاد روسیه فروپاشید و وضعیت اقتصادی داغستان کاملاً نابسامان و از هم پاشیده شد و فقر به بالاترین حد خود رسید (Stepaniants, 2005: 35) هر سال 100 هزار نفر به خاطر بیکاری از داغستان خارج می‌شوند تا در منطقه دیگری مشغول به کار شوند. (Emerson & Tocci, 2000: 43-44) اینک در داغستان میزان بیکاری بیداد می‌کند (براکوار و کیسریف، 1381: 220) و درجه فساد اداری-مالی حتی در مقایسه با سنج‌های روسیه بسیار بالا است. (موسز، 1381: 160) قطع مکرر برق موجب اعتراض‌هایی در مآخاچ قلعه شده و اهالی دربند می‌گویند، وسایل آنها خراب شده است. (Zalasky, 2010) روسیه جلوی ورود هر کمک خارجی یا سرمایه‌گذاری خارجی به منطقه قفقاز را می‌گیرد. خود نیز از نظر صنعتی و اقتصادی این مناطق را رها کرده است. هم اکنون مردم شمال قفقاز دو سرنوشت پیش رو دارند:

1- با روسیه وارد جنگ شوند که این به معنای بدبختی، سیه‌روزی و تباهی و کشتار است.

2- با روسیه وارد جنگ نشوند؛ پیامد این هم سیه‌روزی و نداداری است. (Chenciner, 1997: 84)

¹. Klubs

مدرنیته برای داغستان چه آورده است؟ نخستین دستاورد مدرنیته برای مردم داغستان، جنگ‌های امام شامل با روس‌ها (کولایی، 1377: 248) و حمله گری روس‌ها (مکلین، 1370: 90-122) و اسارت شامل و کشتارهای بزرگی که روس‌ها پس از آن به راه انداختند، (Kelly, 2003: 82,123-126,160) بوده است.

«محمد سلام محمداف»¹ از منتقدان سیاست‌های دولت داغستان معتقد است که خشونت و تضاد در منطقه، امکان برخورد با ناامنی در داغستان را به صفر رسانده است. خشونت در داغستان از بالفعل شدن ظرفیت‌های برخورد و چالش میان اقوام این سرزمین بر می‌خیزد. اقوام بزرگ داغستان - آوارها، درگین‌ها، کومیک‌ها، لزگی‌ها و لک‌ها (اکینر، 1366: 169-190) - در قدرت مرکزی به ویژه بر سر شیوه توزیع منابع و مشاغل رقابت می‌کنند. (براکوار و کیسریف، 1381: 221-222)

در چند دهه اخیر، گروه‌های شبه نظامی اسلام‌گرا² مانند «جماعت شریعت» نیز به عامل نوین تنش در این سرزمین تبدیل شده است. با توجه به نزدیکی جغرافیایی و تا حدودی همسانی شرایط قومی و اجتماعی چچن و داغستان، تأثیر رویدادهای چچن بر داغستان بیش از دیگر جمهوری‌ها است. گروه تندرو «جماعت اسلام» به طور ویژه با جدایی‌طلبان چچن در ارتباط است. این گروه‌ها به کارمندان دولتی، رهبران دینی، پلیس، ساختمان‌های اداری، سازه‌های انرژی و راه‌ها حمله می‌کنند. (Zalasky, 2010) داغستان زیر تأثیر رویدادهای چچن بود به گونه‌ای که شامل باسایف چچنی رهبر تندروهای داغستانی می‌شد (Emerson & Tocci, 2000: 42) و از «خطاب» اردنی و نیروهای او برای مبارزه و تبلیغ بهره می‌گرفت. (Zürcher, 2007: 70-100) طرفداران وهابیت داغستان - و به طور کلی در روسیه - معمولاً جوان، تحصیل کرده و شهری هستند. (براکوار و کیسریف، 1381: 228) «کلاخ ماخا»³ مرکز شناخته شده وهابیت در جمهوری داغستان است. (Maryniak, 1999: 53) این در حالی است که «جماعت اسلامی» و «حزب التحریر» در مسکو و روسیه فعالیت محدودی دارند. (Силантьев, 2008: 415)

¹ Magomedsalam M. Magomedov

² در رسانه‌های روسی (Niezvestniye (Unknown, Assaults) نامیده می‌شوند.

³ Kalkhmakha

پس از جنگ چچن، وهابیان در «قیزیل یورت»، «خاساو یورت» و «بوئیناسک» ساکن شدند. آنها دو گروه «نهضت» و «جماعت المسلمین» را تشکیل دادند که دارای شبکه تلویزیونی، شبکه ماهواره‌ای و چاپخانه می‌باشند. اندکی بعد، آنان در داغستان در قالب «جماعت» قره‌ماخی متمرکز شدند. این جماعت از خانوارهای «اٹل»¹ های ساکن در روستاهای قره‌ماخی، چابان ماخی و قدر (مرکز وهابیت چچن) در منطقه بوئیناسک تشکیل شد. در 1996 این جماعت وهابی، همچون جایگزین دولت در منطقه فعالیت می‌کرد: «آنان کسانی را که الکل می‌نوشند، سیگار می‌کشند، روسپی‌ها، آنان که خمار و مست هستند و یا مواد مخدر پخش می‌کنند، پس از تذکر، حد می‌زنند و در صورت توجه نکردن، آنان را وادار به ترک منطقه می‌کنند». (Gammer, 2008: 185) به نظر می‌رسد، نبود دولت متمرکز و نیرومند و گسترش فساد، عرصه را برای وهابیت به عنوان آیینی که سنت‌ها را حفظ کند، باز کرده است. همچنین حضور امریکا در منطقه به همراه فضای امنیتی که از سوی ارتش روسیه ایجاد شده به گسترش جریان‌های تندرو کمک کرده است (اشنایدر دیترز، 1381: 200) کسانی که با وهابیان همکاری می‌کنند در اقلیت هستند (3 درصد از مردم داغستان خود را وهابی معرفی کرده‌اند)؛ (براکوار و کیسریف، 1381: 226) زیرا وابستگی بیشتر مردم داغستان به دسته‌های صوفیان، مانع از هم‌فکری و هم‌آیینی آنان با وهابیان می‌شود. (Chenciner, 1997: 280) پس از روی کار آمدن پوتین، قدرت دولت مرکزی بیشتر شد و دیوانسالاری گسترش یافت. از این دوره، «دفتر روحانی مسلمانان داغستان»² زیر نظر «شورای مذاهب روسیه» قرار گرفت و فعالیت وهابیان پایش شده و رهبران مخالف دستگیر شدند. (Gammer, 187: 2008) ولی از آنجا که سرشت حاکمیت بر اساس خاندان‌گرایی سیاسی-اقتصادی و امتیاز طلبی استوار است، امکان قدرت گرفتن حکومت مرکزی و چیره شدن در درگیری‌ها و رقابت‌های قومی-محلی بسیار کم و در واقع هیچ است. (موسز، 1381: 164)

افزون بر این، داغستانی‌ها حتی در جنگ چچن نیز درگیر نشدند زیرا به خاطر کشتار بیرحمانه، گسترده و ویرانی شهرها از سوی ارتش روسیه، هیچگاه اندیشه سرپیچی از مسکو-سنت پترزبورگ را به خود راه ندادند. اگرچه داغستان تمام توان خود را برای یاری چچنی‌ها از طریق آذوقه رسانی به آنها انجام داد. در طول جنگ، نزدیک به 50 تا 150 هزار پناهنده

¹. Auls

². Spiritual Board of the Muslims of Dagestan (Dukhovnoe Upravlenie Musul'man Dagestana (DUMD))

چچنی به داغستان آمدند در حالی که هیچ اردوگاهی برای آنها ایجاد نشد، بلکه مردم معاش روزانه خود را با آوارگان قسمت کردند و به آنها پناه دادند. (Chenciner, 1997: 280)

نتیجه‌گیری

تأثیر شکاف‌های اجتماعی - سیاسی بر شکل‌گیری هویت سیاسی جامعه داغستان

جمهوری داغستان به عنوان سنتی‌ترین و دیندارترین مسلمان‌نشین فدراسیون روسیه شناخته شده است. در همین حال، این جمهوری محل شکاف‌های متقاطع و انباشته اجتماعی - سیاسی بوده، تراکم این شکاف‌ها جامعه را در وضعیت برخورد همیشگی و همه جانبه نگه می‌دارد. این شکاف‌ها پیرامون محورهای قومیت، کیش و آیین (دین و مذهب)، دشت‌نشینی/کوه‌نشینی، روستا/شهرنشینی، تاریخ اجتماعی - سیاسی به ویژه رویارویی با ارتش روسیه، تقابل سنت - تجدد به ویژه رویارویی با فرهنگ روسی و نقش آیین‌ها و سنت‌های باستانی (ایرانی و ترکان باستان) شکل گرفته است. بر این اساس، ساختار هویت داغستانی، ترکیبی بوده و شکاف‌های متقاطع و متراکم نقش فعالی در پویای هویتی داغستانی‌ها ایفا می‌کند. شکاف‌های هویتی همه جنبه‌های زندگی به ویژه زندگی سیاسی را متأثر می‌کند. از این رو، انتخابات در داغستان یک مسئله سیاسی نیست، بلکه یک مسئله قومی است. وضعیت نامزدی‌های انتخابات و موقعیت نامزد پیروز نیز به چینش قومی بستگی دارد. (براکوار و کیسریف، 1381: 234) کارآمدی و کارآیی نامزد پیروز در دوره مسئولیت خود به این چینش قومی بستگی دارد. میزان اطاعت مردم از نامزدهای پیروز نیز به چینش قومی و وضع اقوام بستگی دارد. (Chenciner, 1997: 270) این ساختار قومی - نژادی موجب می‌شود که رویارویی اقوام در داغستان به ویژه در عرصه سیاسی، گاه خونبار شود. برای نمونه «عادل گری محمد تقیرف»¹ وزیر کشور، رقیب رئیس جمهور موخو علی‌اف² به شمار می‌آمد. محمد تقیرف در سال 2006 در یک عروسی در ماخاچ قلعه کشته شد. (Zalasky, 2010)

عنصر دین، عامل هویتی دیگری است که در داغستان نقش ایفا می‌کند. نمی‌توان گفت پس از عامل قومیت، مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری هویت داغستانی، دین و مذهب

¹. Alelgeri Magomedtagirov

². Mukhu Aliyev

است. با توجه به اینکه اسلام صوفیانه در میان داغستانی‌ها رواج دارد، رویکرد اهل تصوف در شکل‌گیری هویت سیاسی تاثیر گذار است. دو طریقت فعال صوفیه در داغستان و چچن - اینگوش، نقشبندیه (بنیگسن براکس‌آپ و دیگران، 1377: 145) و قادریه (طاهری و هاشمی نسب، 1388: 25-27) و (Westerlund & Svanberg, 1999: 409-410) هستند. رهبری قادریه همواره از یک خاندان، برگزیده شده است، اما نقشبندیه پیران طریقت را با توجه به شایستگی افراد بر می‌گزینند. از این رو، نقشبندیه پویاتر است. هرچند صوفیان وارد سیاست نمی‌شوند ولی گاه برخی از آنان به خاطر حمایت از طریقت و مریدان خود به عرصه تعامل با مدیران و مقام‌های سیاسی کشیده می‌شوند. از جمله اینان «شیخ سعید افندی چیرکوی»^۱ از ایل «چیرکی»^۲ است که مسئول «دفتر روحانی مسلمانان داغستان» می‌باشد. (Gammer, 2008: 185) و (Zelkina, 1996: 240-251)

با پررنگ شدن فعالیت‌های وهابیان، اکنون آنان نیز از پایه‌های شکل‌دهی به هویت سیاسی داغستانی هستند. بنا بر برخی گزارش‌ها، وهابیت در برخی از مناطق از تشکیلات محلی صوفیان حمایت می‌کند؛ (Chenciner, 1997: 209-210) ولی به طور کلی اساس اندیشه صوفیانه با آرای وهابی ناهمخوان است. وهابیت شیخ‌های محلی را زیر فشار قرار می‌دهد و نفوذ آنان را کم می‌کند. حتی پیراون «احمد قاضی آختایف» سلفی نیز از فشارهای وهابیان در امان نیستند. (Gammer, 2008: 188) هرچند وهابیان و صوفیان در برخی راه‌کارها و اصول مانند بازگشت به سنت‌ها هم‌رای هستند ولی این همراهی موقتی و بسیار شکننده است. بنا بر ملاحظات سیاسی، شخصیت‌های دینی - سیاسی ساکن پایتخت نیز از اندیشه‌های تندرو وهابی و سلفی حمایت می‌کنند. برای نمونه، نفیق الله عشیرف رئیس «اتحاد مفتیان روسیه»^۳ و «دفتر روحانی مسلمانان روسیه در روسیه آسیایی»^۴ از رادیکال‌های داغستانی (March, 2009: 92) پشتیبانی می‌کند. همین عوامل به تقویت این اندیشه‌ها در مناطق یاری می‌رساند. نقشبندیه به عنوان پرطرفدارترین طریقت صوفی در داغستان، پیشینه 200 سال مبارزه با تزارها، شوروی و روس‌ها را در کارنامه خود دارد و بدان مفتخر است. نقشبندیه همچنان به خاطر آیین ذکر خاموش - که افراد در دل خود

¹ Sheikh Sa'id Efendi Chirkawi

² Shirkei

³ The Union of Muftis of Russia (SMR)

⁴ Spiritual Board of Moslems in Asian Russia (DUM ASHR)

زمزمه می‌کنند - کمتر در معرض شناسایی است. (Chenciner, 1997: 212) هم اکنون این پیشینه و سنت‌هایی مانند توسل و زیارت از موارد مهمی است که وهابیت/سلفی‌گری و تصوف را از هم جدا می‌کند. هرچند به خاطر دشمن مشترک و راه‌کارهای همسان، این دو برداشت دینی در برخی موارد در کنار هم قرار می‌گیرند.

به دلیل قدرت عامل قومیت و نژاد در داغستان، همه این رویکردهای دینی تحت تأثیر این عامل است. عامل جغرافیا به عنوان سومین عامل هویتی در داغستان با دو عامل اشاره شد یعنی قومیت و دین پیوسته است. برای نمونه، نقش‌بندیه به عنوان مهمترین طریقت مناطق مسلمان روسیه یعنی طریقت چیره در میان صوفیان، در طول تاریخ از توزیع جغرافیایی و دسته‌بندی‌های اقوام متأثر شده و به سه دسته بخش شده است: نخستین شاخه نقش‌بندیه پیروان شیخ حسن آوار اهل «کاخیب»^۱ هستند که از نیمه دوم سده نوزدهم در کوهستان‌های آوارستان پراکنده شدند. دومین شاخه، اخوان «شیخ علی درگین» اهل «آکوشا»^۲ هستند که در 1930 پدید آمدند. آنها در آکوشا و مناطق صنعتی پراکنده‌اند. سومین شاخه پیروان گروه «آمای»^۳ هستند که در دهه 1920 پدید آمدند. آنها در مبارزه علیه اتحاد جماهیر شوروی در سال‌های 1926-1936 شرکت کرده و نابود شدند. مبارزه آنان از کوهستان آغاز شد. گروه آمای در دهه 1950 دوباره شکل گرفت، اما شناسایی و نابود شد. در دهه 1980 دوباره گروه آمای در شمال شرقی داغستان شکل گرفت. (Chenciner, 1997: 213)

به سخن دیگر عامل تاریخی که در چند سده اخیر بیشتر در قالب رویارویی با روس‌ها خود را نشان داده است به عنوان چهارمین عامل تأثیرگذار بر شکل‌دهی هویت سیاسی مردم داغستان وارد عمل شده و در کنار عوامل پر اهمیت قومیت، جغرافیا، دین (تصوف)، ضربه دیگری بر یکپارچگی هویتی - سیاسی داغستانی‌ها وارد کرده و بنیادهای تنفر از بیگانگان را تقویت کرده است. برجسته شدن نقش مدرنیته غربی که به ویژه از جهت فرهنگی و سیاسی در داغستان نمود دارد، عامل دیگری است که تاریخ بر داغستان تحمیل کرده و به شکاف هویت سیاسی آن دامن زده است، چراکه سنت سیاسی - فرهنگی کمونیستی - سوسیالیستی در داغستان، با نظام سیاسی و فرهنگ غربی ناهمخوان است.

¹. Kakhib

². Akusha

³. Amay

همچنین ریشه‌های اسلامی هویت داغستانی با فرهنگ مدرن غربی همسویی ندارد. قوم‌گرایی داغستانی نیز با دمکراسی ناهمخوان است. نتیجه آنکه، مدرنیته برای داغستان رهاوردی جز تعمیق شکاف‌های اجتماعی نداشته است. به همین دلیل، رویکردهای رادیکال اسلامی و ضد تجدد در داغستان مورد استقبال عموم قرار می‌گیرد.

دیگر عناصر هویتی در داغستان مانند زبان، پیشینه سنت‌های ترکی و ایرانی توان‌آیی کارکردهای هویت بخش را دارند ولی در برخی شرایط ممکن است در راستای شکاف‌های هویتی عمل کنند. نوع کارکرد این عناصر، در گرو برنامه‌ریزی‌ها، سیاست‌گذاری‌ها و تاثیر سایر عوامل هویت بخش می‌باشد.

منابع و مأخذ

1. اشنایدر دیترز، وینفرید (1381)، "امنیت در آسیای مرکزی"، برگردان: حسن نیازی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره 4، زمستان.
2. اکینر، شیرین (1366)، "اقوام مسلمان شوروی"، برگردان: علی خزائی‌فر، مشهد، آستان قدس رضوی.
3. بارتولد، و. و. (1366)، "ترکستان نامه؛ ترکستان در عهد هجوم مغول"، برگردان: کریم کشاورز، تهران، آگاه، چاپ دوم.
4. براکوار، رابرت و انور کیسریف (1381)، "ثبات سیاسی و توسعه اقتصادی در داغستان"، برگردان: قاسم ملکی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، زمستان.
5. بنیگسن براکس آپ و دیگران (1377)، دو قرن مبارزه در قفقاز، برگردان: سید غلامرضا تهامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
6. پورصفر، علی (1377)، "حکومت‌های محلی قفقاز در عصر قاجار"، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
7. خالدف، دنکا (1372)، "اسلام و سیاست در داغستان"، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال 2، شماره 2، پاییز.
8. کولایی، الهه (1376)، "نقش و نفوذ روسیه در تاجیکستان"، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، مرداد و شهریور.
9. کولایی، الهه (1377)، "بررسی و نقد کتاب «بازی بزرگ» پیترو هاپکرک"، فصلنامه خاورمیانه، شماره 4.
9. رئیس‌نیا، رحیم (1380)، "تاریخ عمومی منطقه شروان در عهد شروانشاهیان"، تهران، مرکز اسناد تاریخ دیپلماسی.
10. لومرسیه کلکزه، شانتال (1370)، "جذب نخبگان کاباردا و داغستان"، در: بنیگسن براکس آپ و دیگران، دو قرن مبارزه در قفقاز، برگردان: سید غلامرضا تهامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
7. مک‌لین، فیتس روی (1370)، "شیخ شامل داغستانی"، برگردان و خلاصه: کاوه بیات، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
8. موسز، یوئل (1381)، "نخبگان سیاسی - اقتصادی و انتخابات محلی روسیه"، برگردان: شهرام ترابی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره 39، پاییز.

9. مینورسکی، ولادیمیر ف. (1375)، " تاریخ شروان و دربند "، برگردان: محسن خادم، ویراسته عبدالحسین آذرنگ، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
10. Emerson, Michael & Nathalie Tocci (2000), " **The Future of the Caucasus after the Second Chechen War** ", CEPS Working Document, No. 148, July.
11. Khan, Hina (1996), " **Russian Expansions in Central Asia and the Region's Response** ", Pakistan Horizon, Vol. 49, No. 2, April.
12. Maryniak, Irena (1996), "In God We Trust", <http://ioc.sagepub.com/content/28/5/48.full.pdf>.
13. Slocum, John W. (1995) , " **Disintegration and Consolidation: National Separatism and the Evolution of Center-Periphery Relations in the Russian Federation** ", Cornell University, Peace Studies Program, July.
14. Ware, Robert Bruce & Enver Kisiriev (2000), " **Political Stability in Dagestan: Ethnic Parity and Religious Polarization** ", Problems of Post-Communism, Vol. 47, No. 2.
15. Zalasky, Gregory (2010), " **Dagestan: Russia's Most Overlooked Hot Spot** ", February 9, www.foreignpolicy.com.
16. Zelkina, Anna (1996), " **Islam and Society in Chechnya: From The Late Eighteenth To The Mid-Nineteenth Century** ", Journal of Islamic Studies Vol. 7, No. 2.